

YUSUF XOS HOJIBNING "QUTADG'U BILIG" DOSTONIDA AXLOQIY VA ESTETIK QARASHLAR

Abdiyeva Sarvinoz Shoyimovna

<https://doi.org/10.5281/zenodo.18311198>

ARTICLE INFO

Received: 31st December 2025

Accepted: 11th January 2026

Published: 20th January 2026

KEYWORDS

Yusuf Xos Hojib, Qutadg' u bilig, axloqiy qarashlar, estetik qarashlar, komil inson, adolat, aql va donishmandlik, qanoat, davlat boshqaruvi, badiiy timsollar, ramziy obraz, hikmatli baytlar, did va tarbiya, ma'naviyat, turkiy adabiyot.

ABSTRACT

Ushbu maqolada Yusuf Xos Hojibning XI asr turkiy adabiy yodgorligi - "Qutadg' u bilig" dostonida ifodalangan axloqiy hamda estetik qarashlar tizimi tahlil qilinadi. Asarda jamiyatni boshqarish, adolatni qaror toptirish, komil insonni tarbiyalash kabi masalalar axloqiy mezonlar sifatida talqin etilib, ularning davlat va xalq farovonligi bilan bog'liqligi yoritiladi. Doston qahramonlari va timsollar orqali adolat, aql-zakovat, qanoat, insof, rostgo'ylik, mehnatsevarlik singari fazilatlarining ijtimoiy-ma'naviy qadri ochib beriladi. Shu bilan birga, "Qutadg' u bilig" dagi estetik qarashlar badiiy obrazlar, ramziy ifoda, nutq madaniyati, hikmatli baytlar, poetik uslub va did tarbiyasi orqali namoyon bo'lishi ko'rsatib o'tiladi. Maqolada axloq va estetika bir-birini to'ldiruvchi g'oyaviy-mazmuniy birlik sifatida talqin qilinib, dostonning bugungi ma'naviy tarbiya hamda adabiy-estetik tafakkur rivojidagi ahamiyati asoslanadi.

"Qutadg' u bilig" - Yusuf Xos Hojib qalamiga mansub, XI asr turkiy adabiy tafakkurining yuksak namunasi bo'lib, unda jamiyat va davlat boshqaruvi, inson kamoloti hamda ma'naviy-axloqiy tarbiya masalalari badiiy-falsafiy yo'sinda yoritiladi. Bugungi globallashuv va axborot oqimi kuchaygan sharoitda yosh avlodning ma'naviy immunitetini mustahkamlash, milliy qadriyatlar asosida komil insonni tarbiyalash masalasi dolzarbligicha qolmoqda. Shu nuqtai nazardan, "Qutadg' u bilig" dagi axloqiy va estetik qarashlarni ilmiy tahlil qilish nafaqat adabiyotshunoslik, balki pedagogika, falsafa va madaniyatshunoslik uchun ham muhim ahamiyat kasb etadi. Doston adolat, aql, qanoat, saodat, insof, rostgo'ylik, mehnatsevarlik kabi fazilatlarini jamiyat barqarorligi va shaxs kamolotining asosiy mezonlari sifatida talqin etadi; shu bilan birga, badiiy timsollar, ramziy ifoda, hikmatli baytlar, obrazlilik va nutq madaniyati orqali estetik did hamda go'zallik haqidagi tasavvurlarni shakllantiradi. Asarda axloq va estetika alohida yo'nalishlar emas, balki bir-birini to'ldiruvchi, insonni komillikka yetaklovchi yagona g'oyaviy tizim sifatida namoyon bo'ladi. Mazkur maqolada "Qutadg' u bilig" dostonidagi axloqiy va estetik qarashlarning mohiyati, ularning badiiy ifoda vositalari hamda bugungi ma'naviy tarbiyadagi dolzarb jihatlari yoritilishi maqsad qilib olindi. Maqolaning asosiy vazifalari doston matnidagi yetakchi tushunchalar va timsollar orqali axloqiy mezonlarni aniqlash, estetik qarashlarning poetik ifoda shakllarini ko'rsatish hamda bu ikki yo'nalishning o'zaro bog'liqligini ilmiy asosda izohlashdan iborat.

“Qutadg‘u bilig” dostonida axloqiy qarashlar, avvalo, jamiyatni tartibga soluvchi va insonni komillikka yetaklovchi mezonlar sifatida talqin etiladi. Asar mohiyatida “inson qanday yashashi kerak?” va “davlat qanday boshqarilishi kerak?” degan ikki asosiy savol turadi; muallif bu savollarga javobni axloqiy fazilatlarini markazga qo‘ygan holda beradi. Doston voqealar tizimi bevosita hayotiy tajriba, ijtimoiy mas‘uliyat va ma‘naviy burch atrofida quriladi: adolat - boshqaruvning poydevori, aql - qarorlarning mezoni, qanoat - ruhiy barqarorlikning tayanchi, insof va rostgo‘ylik - shaxsning ichki tarozisi sifatida ko‘rsatiladi. Yusuf Xos Hojib axloqni faqat shaxsiy fazilatlar yig‘indisi deb emas, balki jamiyat taraqqiyotini belgilovchi omil deb anglaydi. Shuning uchun ham dostonning axloqiy konsepsiyasida rahbar va xalq munosabati, mas‘uliyat, halollik, mehnat, ilmga intilish kabi masalalar alohida mazmun kasb etadi.

Asarda adolat g‘oyasi eng yuksak axloqiy mezon sifatida talqin qilinadi. Adolat nafaqat hukmdorning sifati, balki butun ijtimoiy tizimning barqarorligiga xizmat qiluvchi tamoyil sifatida beriladi: adolat bo‘lmasa, tartib buziladi, ishonch so‘nadi, jamiyatda nizo kuchayadi. Shu ma‘noda muallif adolatni “barcha fazilatlarini uyg‘unlashtiruvchi markaz” darajasiga ko‘taradi. Adolatning yonida aql va donishmandlik turadi: aql insonni adashishdan saqlaydigan, so‘z va amalni muvozanatga keltiradigan qudrat sifatida tasvirlanadi. Donishmandlik esa faqat bilim yig‘ish emas, balki bilimni to‘g‘ri qo‘llash, vaziyatni anglash, oqibatni oldindan ko‘ra bilishdir. Muallif nazarida rahbarning kuchi zo‘ravonlikda emas, aql bilan adolatni birlashtira olganida namoyon bo‘ladi.

Axloqiy qarashlarning muhim yo‘nalishlaridan biri - qanoat va nafsni tiyish masalasidir. Doston kishini ochko‘zlik, kibr, manmanlik, haddan oshish kabi illatlardan qaytaradi; buning o‘rniga qanoat, kamtarlik, sabr, me‘yorni bilish fazilatlarini ilgari suradi. Qanoat bu yerda passivlik emas, balki insonni ma‘naviy jihatdan mustahkamlovchi, hayotda to‘g‘ri yo‘l topishga yordam beruvchi sifat sifatida izohlanadi. Nafsni boshqara olgan shaxs ham o‘zini, ham atrofdagilarni asraydi; nafsga qul bo‘lgan odam esa na o‘ziga, na jamiyatga foyda keltiradi. Bu fikrlar bugungi kun uchun ham dolzarb: iste‘molchilik kayfiyati kuchaygan sharoitda qanoat, me‘yor, ma‘suliyat kabi tushunchalar tarbiya nuqtai nazaridan qayta-qayta ta‘kidlanishi zarur bo‘lgan qadriyatlaridir.

Dostonda rostgo‘ylik va til odobi ham axloqiy konsepsiyaning markaziy bo‘g‘inlaridan hisoblanadi. Yusuf Xos Hojib so‘zning ijtimoiy ta‘sirini juda chuqur anglaydi: so‘z insonni ulug‘laydi ham, yerga uradi ham; bir og‘iz gap murosa keltirishi yoki mojaroni kuchaytirishi mumkin. Shuning uchun ham nutq madaniyati, o‘ylab gapirish, yolg‘ondan tiyilish, va‘daga vafo qilish kabi tamoyillar dostonning axloqiy ruhini belgilaydi. Bu yerda axloq faqat “nima qilish kerak” degan buyruqlar majmui emas; axloq - so‘z, niyat va amal uyg‘unligi orqali shakllanadigan madaniyatdir. Insof va halollik ham shunday uyg‘unlikni ta‘minlovchi omillar sifatida talqin etiladi: halol mehnat, toza niyat, boshqaga zulm qilmaslik, haqqoniylik - shaxsiy kamolotning mezoni bo‘lish bilan birga, jamiyatda ishonch muhitini yaratadi.

“Qutadg‘u bilig”dagi axloqiy qarashlar estetik qarashlar bilan uzviy bog‘langan. Doston estetikani faqat “go‘zal tasvir” yoki “badiiy bezak” darajasida qoldirmaydi; aksincha, go‘zallikni ma‘naviy poklik va axloqiy komillik bilan bog‘laydi. Asardagi estetik tafakkur, avvalo, badiiy timsollar tizimi orqali namoyon bo‘ladi: muallif g‘oyani quruq nasihat tarzida emas, ramziy obrazlar, qarama-qarshiliklar, dialog va hikmatli baytlar yordamida ta‘sirchan ifodalaydi. Badiiy timsollar o‘quvchining hissiyotiga ta‘sir qilib, axloqiy haqiqatni “ko‘rsatadi”, uni ong va qalbdan mustahkamlaydi. Shu bois dostonning estetik kuchi axloqiy g‘oyalarni singdirishdagi samaradorlik bilan o‘lchanadi.

Asarda go‘zal so‘z va hikmatli baytlar estetik qadriyat sifatida yetakchi o‘rinni egallaydi. Hikmatli ifoda, qisqa, lo‘nda va chuqur ma‘noli satrlar o‘quvchida badiiy didni shakllantiradi, tafakkurni charxlaydi. Yusuf Xos Hojib badiiy nutqning musiqiyliги, ohangdorligi va obrazlilikidan foydalanib, ma‘noni kuchaytiradi: bu esa estetik ta‘sirni oshiradi va o‘quvchini fikrlashga undaydi. Dialoglar va qarama-qarshi timsollar estetik kompozitsiyani boyitadi: turli

qarashlarning to'qnashuvi natijasida haqiqat yanada aniqroq ochiladi, o'quvchi esa faqat eshituvchi emas, balki mushohada qiluvchi, xulosa chiqaruvchi subyektga aylanadi.

Estetik qarashlarning yana bir muhim jihati - ideal obraz va komil inson tasviridir. Doston komil insonni nafaqat axloqan pok, balki didli, vazmin, so'z va amalida go'zal muvozanatga ega shaxs sifatida ko'rsatadi. Bu yerda "go'zallik" tushunchasi tashqi ko'rinishdan ko'ra ichki go'zallikka yaqin: qalbning sofliqi, niyatning tozaligi, odob, me'yor, muomala madaniyati - bularning barchasi estetik mezonga ham aylanadi. Ya'ni doston estetikani axloqdan ajratmaydi: axloqiy yetuklik insonning estetik dunyoqarashini, estetik did esa axloqiy barqarorligini mustahkamlaydi. Shu uyg'unlik "Qutadg'u bilig"ning tarbiyaviy-estetik kuchini belgilab beradi.

Asarda tabiat, hayotiy holatlar va inson ruhiyati tasvirida ham estetik tamoyillar seziladi. Muallif ko'pincha o'xshatish, kinoya, ramz kabi badiiy vositalar bilan fikrni bezaydi, lekin bu bezak maqsadsiz emas: u g'oyani yoritish, ma'noni teranlashtirish vazifasini bajaradi. Estetik vositalar axloqiy xulosaga xizmat qilgani uchun dostonning badiiyati "ma'rifiy badiiyat" xarakteriga ega. Bu jihat ayniqsa bugungi ta'limda ahamiyatli: asar o'quvchini nafaqat o'qitadi, balki badiiy zavq uyg'otib tarbiyalaydi; ya'ni estetik ta'sir orqali axloqiy qarashlar ongga chuqurroq singadi.

Shu tarzda, "Qutadg'u bilig" dostonida axloqiy va estetik qarashlar o'zaro qo'shilib, yagona ma'naviy-badiiy tizimni hosil qiladi. Axloqiy g'oyalar — adolat, aql, qanoat, halollik, til odobi, insof, mehnat va ilmga intilish — estetik ifoda vositalari orqali ta'sirchan va ishonarli ko'rinish kasb etadi. Estetik qarashlar esa badiiy timsollar, hikmatli baytlar, ramziy kompozitsiya va nutq madaniyati orqali axloqiy maqsadga xizmat qiladi. Natijada doston faqat tarixiy-adabiy yodgorlik bo'lib qolmay, bugungi kunda ham ma'naviy tarbiya, madaniy tafakkur va estetik didni shakllantirishda muhim manba sifatida qiymat kasb etadi.

Xulosa qilib aytganda, Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" dostoni axloqiy va estetik qarashlar uyg'unlashgan yirik ma'naviy-badiiy tizim sifatida namoyon bo'ladi. Asarda axloq jamiyat barqarorligi va shaxs kamolotining bosh mezoni sifatida talqin qilinib, adolat, aql-zakovat, qanoat, insof, halollik, rostgo'ylik, til odobi, mehnat va ilmga intilish kabi fazilatlar davlat boshqaruvi hamda ijtimoiy munosabatlarning "ichki qonuni" darajasiga ko'tariladi. Estetik qarashlar esa shu axloqiy g'oyalarni ta'sirchan yetkazish vositasi bo'lib, ramziy obrazlar tizimi, hikmatli baytlar, dialogik uslub, nutq madaniyati va badiiy did tarbiyasi orqali ifodalanadi. Demak, doston estetikani "go'zal so'z" bilangina cheklamay, uni ma'naviy poklik va komillik bilan bog'laydi: axloqiy yetuklik - go'zallikning mazmuni, estetik ta'sir esa tarbiyaning qudratli yo'li sifatida ishlaydi. Shu jihatdan "Qutadg'u bilig" bugun ham ma'naviy tarbiya, yetuk shaxsni shakllantirish, rahbarlik madaniyati va adabiy-estetik tafakkurni rivojlantirishda dolzarb ilmiy manba bo'lib qolmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Yusuf Xos Hojib. Qutadg'u bilig. Nashrga tayyorlovchi: Qayum Karimov. Toshkent: Fan, 1971.
2. Arat, Reşid Rahmeti. Kutadgu Bilig: Metin. I-jild. Ankara: Türk Dil Kurumu, 1947.
3. Arat, Reşid Rahmeti. Kutadgu Bilig: Çeviri. II-jild. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1959.
4. Arat, Reşid Rahmeti. Kutadgu Bilig: İndeks. III-jild. (Haz.: Kemal Eraslan, Osman F. Sertkaya, Nuri Yüce). Istanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1979.
5. Yusuf Khass Hajib. Wisdom of Royal Glory (Kutadgu Bilig): A Turko-Islamic Mirror for Princes. Translated with an introduction and notes by Robert Dankoff. Chicago & London: The University of Chicago Press, 1983.
6. Saydaliyeva, Nigora. "Yusuf Xos Hojib 'Qutadg'u bilig' asarining axloqiy-tarbiyaviy jihatlari". *ALFRAGANUS UNIVERSITY*, 5(22), May 2025, 401-406.
7. "Jahon turkologiyasining buyuk obidasi 'Qutadg'u bilig'..." (ilmiy-amaliy konferensiya to'plami).
8. Sodiqov, Qosimjon. "Qutadg'u bilig"ning uyg'ur yozuvli Hirot nusxasi. Toshkent, 2010.